

Naar een radicalisering van de democratie

KRISTOF VERFAILLIE^a

Panopticon, 40 (3), 159-166
© 2019 Maklu | ISSN 0771-1409 | May 2019

^a Doctor-Assistent, Onderzoeksgroep Crime and Society (CRiS), Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel (corresp.: Kristof.Verfaillie@vub.be).

1. INLEIDING

In de zomer van 1989, precies dertig jaar geleden, verscheen in het tijdschrift *The National Interest* een bijdrage getiteld *The End of History?* van de Amerikaanse politicoloog Francis FUKUYAMA. In die bijdrage suggereerde FUKUYAMA dat de ideologische evolutie van de mens een eindpunt had bereikt. De conflicten tussen de grote politieke systemen in de wereld leken zo goed als beslecht. De liberale democratie kon tot overwinnaar worden uitgeroepen. Ongetwijfeld zouden er zich in de toekomst nog ideologische conflicten voordoen. De democratie zou nog tegenslagen te verwerken krijgen en er mogelijk zelfs op achteruitgaan, maar dit alles zou maar tijdelijk zijn. De historische trend was duidelijk: de democratie was een ideaal, een politiek idee, dat niet langer gecontesteerd kon worden en waarvoor geen ernstige ideologische alternatieven meer voorhanden waren. Op de lange termijn zou dit ideaal dan ook uitmonden in een wereldwijde liberaal-democratische beschaving.

2. EEN CRISIS VAN DE DEMOCRATIE?

De voorbije 200 jaar lijken Fukuyama alvast gelijk te geven. De democratie is sinds 1850 aan een opmerkelijke opmars bezig en vanaf de jaren 1990 wordt ze ook de dominante bestuursvorm in de wereld (MARSHALL & ELZINGA-MARSHALL, 2017). De laatste decennia gaat die opmars echter gepaard met een opmerkelijke paradox: de democratie wint wereldwijd aan belang maar tegelijk wantrouwen steeds meer burgers haar belangrijkste instellingen (zie o.a. DALTON, 2004, 2005; DALTON, SCARROW, & CAIN, 2004; PHARR & PUTNAM, 2000; PUTNAM, 2002; VAN REYBROUCK, 2013; Economist Intelligence Unit, 2019).

PHARR, PUTNAM en DALTON (2000) beschrijven hoe burgers in West-Europa, Noord-Amerika en Japan reeds vanaf het midden van de jaren 1970 meer wantrouwen gingen vertonen tegenover politici, ze werden meer sceptisch over politieke partijen en hadden ze aanzienlijk minder vertrouwen in het parlement en andere politieke instellingen. Dit wantrouwen zette zich in de loop van de jaren 2000 door (DALTON, 2013), en is zich in de nasleep van de economische crisis (2008-2009) gaan verdiepen en verspreiden over de hele wereld (KURLANTZICK, 2013). Het gevolg is dat de democratie steeds meer aan legitimiteit inboet: steeds minder mensen hebben het gevoel dat de democratie een performante bestuursvorm is en dat die bestuursvorm leidt tot meer welvaart voor iedereen (PLATTNER, 2015).

KURLANTZICK (2013) wijst erop dat dit wantrouwen het meest uitgesproken lijkt in die delen van de wereld waar de democratie relatief jong is (bijvoorbeeld Oost- en Midden-Europa, Afrika, Azië en Zuid-Amerika). De ontevredenheid over de democratie is in deze regio's omgeslagen in desillusie, zodat er meer publieke steun groeit voor autocratische vormen van bestuur. Meest verontrustend is volgens KURLANTZICK (2013) de vaststelling dat het in deze regio's de middenklasse is, traditioneel gezien als de motor van de democratisering, die nu lijkt te fungeren als de drijvende kracht achter de groeiende steun voor autocratische regeringsvormen.

3. EEN DEMOCRATISCH DEFICIT

En toch moeten we voorzichtig zijn met uitspraken over dé crisis van de democratie: (i) de democratie is nog steeds de dominante bestuursvorm in de wereld en wereldwijd neemt het aantal democratieën nog steeds toe, ook al is de trend recent minder uitgesproken (Center for Systemic Peace, 2019); (ii) democratische bestuursvormen worden wereldwijd onmiskenbaar als een probleem ervaren, maar die problematisering verloopt via particuliere historische trajecten. Ze vertoont andere kenmerken in West-Europa dan in Noord-Afrika, Zuid-Amerika of Oost-Europa (zie bv. RUPNIK, 2019); (iii) democratische regimes kunnen om de meest uiteenlopende redenen onder druk komen te staan, maar vaak is dit een tijdelijk en thematisch gebonden proces. Denk aan de specifieke uitdagingen die terrorisme, een migratiecrisis of een economische crisis met zich meebrengen. Crisissen zijn momenten waarop uitzonderlijke maatregelen noodzakelijk geacht worden (en vaak ook meer draagvlak krijgen) en waar heel wat democratische principes als moeilijk of hinderlijk worden ervaren of een performante aanpak in de weg lijken te staan. De democratie wordt dan geproblematiseerd vanuit een tijdelijke en specifieke thematiek (wat niet noodzakelijk betekent dat ook de gevolgen van die problematisering tijdelijk zijn, *infra*).

Veralgemenende uitspraken over de crisis van de democratie worden echter nog het meest bemoeilijkt door de manier waarop burgers bestuursvormen evalueren. Mensen beoordelen nooit zo maar dé democratie op zich maar gaan hun standpunten verbinden aan concrete thema's, cases en informatie (NORRIS, 1999, 2011). We moeten bijgevolg erg omzichtig omspringen met veralgemenende uitspraken over 'vertrouwen', 'legitimiteit' en 'democratie'. Dat blijkt ook uit de beschikbare (longitudinale) survey data. Ook die tonen geen veralgemeende, lineaire of eenduidige erosie van het vertrouwen in de democratie en ze suggereren volgens diverse wetenschappers dat verhalen over een algemene legitimiteitscrisis van de democratie overroepen zijn (DESCHOUWER, 1998; VAN DE WALLE, VAN ROOSBROEK, & BOUCKAERT, 2008; HALMAN, VAN ZUNDERT, & SIEBEN, 2011; MARIEN, 2011; NORRIS, 2011; DALTON, 2013; DELLA PORTA, 2013; WELZEL, 2013; EDER, MOCHMANN, & QUANDT, 2014; VAN HAM, et al., 2017; NORRIS & INGELHART, 2019).

Volgens NORRIS (2011) moet de onvrede met de democratie op een meer genuanceerde manier worden begrepen. Burgers in vele landen zijn effectief steeds sceptischer over de feitelijke werking van de representatieve democratie, en over het functioneren van politieke partijen, parlementen en regeringen in het bijzonder. Die ontevredenheid houdt echter geen verwerping in van de democratie als politiek ideaal. Wereldwijd blijkt er nog steeds een erg groot draagvlak te zijn voor democratische idealen, waarden en principes. Burgers zijn eerder ontevreden over de concrete werking van de democratie die ze als onvoldoende performant en transparant ervaren (zie ook NORRIS, 2012).

Wat NORRIS (2011) met andere woorden suggereert is dat er een 'democratisch deficit' is ontstaan, een conflict tussen wat burgers van een democratie verwachten enerzijds en hoe ze

de werking van die democratie ervaren (of wat ze daarover vernemen) anderzijds. Wat we wereldwijd vaststellen is dan ook geen verwerping van de democratie *an sich* maar een problematisering van specifieke invullingen van die democratie (zie ook: DALTON, 2004, 2013; VAN REYBROUCK, 2013).

4. EEN SNEL VERANDERENDE SAMENLEVING

Het democratisch deficit is geen recent en momentaan fenomeen maar is de uitkomst van diepgaande maatschappelijke transformaties die zich de voorbije decennia op diverse plaatsen in de wereld hebben voltrokken. INGELHART (2018) beschrijft hoe ondermeer in de Verenigde Staten en West-Europa in de decennia na de Tweede Wereldoorlog structurele socio-economische processen zoals demografische evoluties, toenemende welvaart, een hoger opleidingsniveau, verstedelijking en diversiteit hebben geleid tot een intergenerationele verschuiving naar postmaterialistische waarden, met meer nadruk op individuele keuze, tolerantie voor multiculturele diversiteit, vrijheid van meningsuiting, participatie, milieu-bescherming, gendergelijkheid en acceptatie van de rechten van minderheden.

Die culturele transformatie, de evolutie naar meer progressieve opvattingen over tal van maatschappelijke thema's, heeft zich laten voelen in politieke besluitvorming en beleid, ook in België en ook met betrekking tot de aanpak van criminaliteit. Zo is een van de meest ingrijpende innovaties in de Belgische criminaliteitscontrole van de voorbije 35 jaar het toenemend belang van mensenrechten, rechtswaarborgen en verantwoordingsmechanismen (SNACKEN, 2002; SNACKEN, 2007; VERFAILLIE, 2017). Denk bijvoorbeeld aan de privacywetgeving, de gemeenschapsgerichte politiezorg, toezicht op inlichtingendiensten, politiediensten, de rechterlijke orde en de private veiligheid, de rechtspositie van gedetineerden, rechten voor slachtoffers, kinderrechten en de recente oprichting van een federaal mensenrechten-instituut. Dat dergelijke principes en waarden op relatief korte termijn veel belangrijker zijn geworden is niet enkel merkbaar in de wetgeving die gestemd wordt of in de concrete beleidsinitiatieven die worden genomen. Ook het negeren of schenden van dergelijke principes wordt vandaag al snel een politiek en maatschappelijk thema.

De evolutie naar meer progressieve opvattingen in de wereld heeft niet enkel beleidskeuzes beïnvloed maar heeft ook gevolgen gehad voor de bestuursvormen zelf. Autoritaire regimes verloren steeds meer draagvlak en de democratie heeft zich makkelijker kunnen verspreiden (INGLEHART & WELZEL, 2010). Het is echter diezelfde evolutie die op vele plaatsen ook een democratisch deficit (*supra*) heeft doen ontstaan. Net omwille van het toenemend belang van zelfexpressiewaarden zijn mensen democratie gaan verbinden aan specifieke definities van vrijheid, veiligheid en welvaart (INGELHART, 1997). Enerzijds ervaren ze, of vernemen ze (ondermeer via media), dat de democratische praktijk in verschillende opzichten haaks lijkt te staan op die definities en op de verwachtingen die zij hebben ontwikkeld over de democratie, met een stijgend wantrouwen ten aanzien van die democratische praktijk tot gevolg (NORRIS, 2011). Anderzijds ontstaan er uit die verschuivende waarden ook een resem democratische innovaties precies omdat het huidige functioneren van de democratie als inadequaar wordt aangevoeld.

In België, bijvoorbeeld, zijn de principes van de traditionele pacificatiedemocratie de voorbije decennia steeds dwingender in vraag gesteld, maar tegelijk wordt er meer dan ooit geëxperimenteerd met nieuwe democratische formats. Van de e-democratie naar burgerbudgetten, en van 'commons' (zie o.a. BAUWENS *et al.*, 2019) naar het "Ostbelgien Model", een

initiatief waarbij vanaf september 2019 een permanente burgerraad via de loting van 24 inwoners mee de politieke agenda van de Duitstalige gemeenschap zal bepalen (ANDRIES, 2019).

5. EEN CULTURELE TERUGSLAG

De grondstroom in westerse samenlevingen is progressief en die trend lijkt duurzaam en moeilijk omkeerbaar omdat ze in grote mate aan generaties gebonden is (WELZEL, 2013). Op basis van een analyse van internationaal longitudinaal waardenonderzoek (o.a. de *World Values Survey*, de Eurobarometer en de *European Values Survey*) tonen NORRIS en INGELHART (2019) hoe oudere generaties (geboren vóór 1964) doorgaans conservatiever en gevoeliger zijn voor autoritaire waarden dan de generaties die erop volgen (Generatie X en de Millennials). Die eerste groep wordt met de tijd noodgedwongen kleiner en gaat zich steeds minder thuis voelen in een samenleving die niet meer lijkt op de samenleving waarin zij zijn opgegroeid. Een samenleving die steeds minder respect lijkt op te brengen voor de normen en waarden die zij belangrijk vinden en die beleidskeuzes maakt waarmee zij zich nog moeilijk kunnen identificeren (*“we mogen niks meer”*).

Zodoende heeft de evolutie naar meer progressieve waarden een ‘culturele terugslag’ veroorzaakt (NORRIS & INGELHART, 2019): er is een ‘wij’-gevoel ontstaan tussen mensen die er doorgaans sociaal conservatieve waarden op nahouden en zich bedreigd voelen door die snel veranderende samenleving; zij leggen steeds meer de nadruk op het beschermen van de eigen groep en ze wijzen buitenstaanders af. Ze wantrouwen de traditionele politiek en vragen sterk leiderschap.

Bijgevolg ontstaan er in een samenleving steeds meer conflicten over waarden. Hoewel die conflicten deel uitmaken van de ruimere generatiegebonden verschuiving van waardenpatronen (*supra*), worden ze volgens NORRIS en INGELHART (2019) verder aangewakkerd door meer periodieke processen; met name daar waar een migratiecrisis (‘diversiteit’) een belangrijk maatschappelijk thema wordt en tot op zekere hoogte ook in tijden van economische crisis winnen autoritaire sentimenten nog meer aan belang en krijgen ze een ruimer draagvlak, in het bijzonder bij kiezers die meer sociaal conservatieve waarden aanhangen.

6. DE AUTORITAIRE DREIGING

De veranderende samenleving wordt door bepaalde groepen als een bedreiging ervaren, ze voelen zich niet langer thuis in die samenleving, en ontwikkelen autoritaire reflexen waarin de bescherming van de groepsidentiteit centraal staat. Omdat die reflexen erg gebonden lijken aan generaties en aan periodieke invloeden is het verleidelijk om ze op te vatten als tijdelijke fenomenen, groeipijnen, die de progressieve trend in de samenleving niet fundamenteel zullen veranderen, laat staan omkeren.

Toch waarschuwen NORRIS en INGELHART (2019) voor de mogelijke gevolgen die cultuurconflicten kunnen hebben voor de samenleving. Zij suggereren dat wanneer tijdelijke autoritaire sentimenten een autoritair-populistische politieke vertaling krijgen, de maatschappelijke effecten op de lange termijn ingrijpend kunnen zijn. Autoritair-populistische partijen hanteren immers een discours dat niet langer gericht is op tolerantie, pluralisme, universalisme, het verdedigen van de rechtstaat, mensenrechten, multilaterale coöperatie en een sterke internationale rechtsorde. Zij zijn in de eerste plaats gericht op het beschermen van

de groepsidentiteit. Het meest onmiddellijke gevolg hiervan is dat wanneer dergelijke partijen aan belang winnen, progressieve beleidsstandpunten in het politieke landschap onder druk komen te staan en opschuiven in de richting van meer conservatief-autoritaire standpunten (NORRIS & INGELHART, 2019).

In samenhang met de invloed die autoritair-populistisch denken heeft op de beleidsagenda, lijken ook essentiële democratische principes en praktijken steeds vaker te worden aangeast, zoals blijkt uit de rapporten van gezaghebbende waarnemers. Zo meldt Freedom House (2019) dat essentiële politieke rechten en vrijheden er de voorbije 13 jaar wereldwijd op achteruit zijn gegaan. De onafhankelijkheid van de magistratuur, de rechtswaarborgen in burgerlijke en strafrechtelijke zaken, de bescherming tegen illegitiem gebruik van geweld, en de wettelijke garanties op de gelijke behandeling van burgers zijn doorgaans het meest aangetast. In meer recente jaren kwamen ook de vrijheid van meningsuiting en geloof, en de kwaliteit van het electorale proces steeds vaker onder druk te staan. Die trends zijn merkbaar in zowel geconsolideerde als in nieuwe democratieën, maar ze lijken het meest uitgesproken in regio's en landen waar de democratie een minder lange traditie heeft.

Autoritair-populistische tendensen in de politiek hebben niet enkel gevolgen voor nationale beleidsagenda's en voor essentiële democratische principes en praktijken in specifieke landen en regio's, ze hebben ook geopolitieke gevolgen. Net omdat dergelijke discoursen veel minder waarde hechten aan een internationale rechtsorde en aan multilaterale coöperatie neemt ook de geopolitieke polarisering toe. Autoritaire regimes en autoritaire bestuursvormen lijken aan een heropleving bezig, ze manifesteren zich meer nadrukkelijk als ideologische rivalen voor gevestigde democratieën (vb. China en Rusland), waardoor bestaande geopolitieke evenwichten onder druk komen te staan (COOLEY, 2015; PUDDINGTON, 2015; PLATTNER, 2015).

Die geopolitieke ontwikkelingen zijn belangrijk omdat ze in grote mate de toekomst van de democratie zullen bepalen. Op basis van een analyse van de ondergang en het overleven van politieke regimes in 135 landen tussen 1950 en 1990 tonen CHEIBUB, et al. (1996) dat het regionale en internationale politieke klimaat een cruciale rol speelt in het democratiseringsproces, in die mate dat wanneer invloedrijke landen democratiseren dit een weerslag heeft op de hele regio en omgekeerd: wanneer grote spelers in een regio autocratisch blijven dan belemmert dit ook het democratiseringsproces in die regio. Volgens KAGAN (2015) volgt ultiem politiek dan ook altijd geopolitiek: de democratie triomfeerde niet in de 20e eeuw omdat mensen van nature uit de voorkeur geven aan democratische bestuursvormen of democratie het beste politieke idee is, maar omdat de Verenigde Staten en West-Europa op een bepaald moment het geopolitieke voordeel in de wereld bereikten (zie ook HOBBSAWM, 1994). Nu de gevestigde geopolitieke machtsbalans onder druk staat, is het uiteindelijk de uitkomst van deze machtsstrijd die het lot van de democratie in de komende decennia zal bepalen (KAGAN, 2008).

7. HOE DEMOCRATIEËN STERVEN

In 2014, 25 jaar na zijn befaamde bijdrage in *The National Interest* schrijft FUKUYAMA:

“no one living in an established liberal democracy should (...) be complacent about the inevitability of its survival. There is no automatic historical mechanism that makes progress inevitable, or that prevents decay and backsliding. Democracies exist and sur-

vive only because people want and are willing to fight for them; leadership, organizational ability and oftentimes sheer good luck are needed for them to prevail" (FUKUYAMA, 2014: 548)

Democratieën bestaan en overleven alleen omdat mensen bereid zijn er voor te vechten en zelfs dan is hun voortbestaan allesbehalve vanzelfsprekend. Dat vechten voor de democratie mag echter niet herleid worden tot conflicten tussen autocratieën en democratieën, ook al nemen de geopolitieke spanningen wereldwijd toe en ook al is de uitkomst van die conflicten vitaal voor het overleven van de democratie. Waardenonderzoek leert dat democratieën wereldwijd onder druk staan van binnenuit, vanuit de democratie zelf. Omdat autoritaire sentimenten aan belang winnen en omdat die sentimenten een politieke vertaalslag krijgen is de heersende notie van 'democratie' onder druk komen te staan.

De meest uitgesproken manifestatie hiervan is de erosie van essentiële democratische principes en praktijken en volgens LEVITSKY en ZIBLATT (2018) is dit hoe democratieën vandaag sterven. Niet zozeer gewapenderhand en met veel machtsvertoon, en niet volgens een wel uitgekend plan of blauwdruk, maar sluipend, in de handen van leiders die verkozen zijn en die het proces dat hen aan de macht heeft gebracht beginnen ondergraven. Het ondergraven van democratische praktijken en principes begint stevast via specifiek taalgebruik en met het ontwikkelen van discoursen die democratische spelregels verwerpen of wijzigen, de legitimiteit van (politieke) tegenstanders miskennen, geweld tolereren of aanmoedigen en tegenstanders essentiële rechten en vrijheden ontnemen (LEVITSKY & ZIBLATT, 2018). En zo verspreiden ook bij ons politici verhalen die nog moeilijk met de liberale democratie te verzoenen zijn, die haar kernwaarden aantasten, maar die door die politici zelf opmerkelijk genoeg niet als ondemocratisch worden omschreven. Verhalen over het opkuisen van mensen, over migratie als massavernietigingswapen en het gevaar van burgemeesters met migratieachtergronden. Verhalen over de leugenpers, wereldvreemde rechters, en over advocaten als handelaars in ijdele hoop. Verhalen over mensenrechten en een internationale rechtsorde als hinderpalen voor een performant beleid.

Nu recent ook het uitroepen van de dood van de liberale democratie salonfähig is geworden (SANTENS, 2019) wordt duidelijk dat het veiligheidsbeleid in westerse samenlevingen voor een fundamentele keuze staat. Ofwel blijft dit beleid zich enten op de progressieve grondstroom in die samenlevingen en maakt het actief deel uit van het verder uitbouwen daarvan, ofwel wordt het veiligheidsbeleid een verlengstuk van een identitaire agenda die veiligheid herleidt tot het beschermen van specifieke groepsidentiteiten.

Het maken van die keuze vereist dat we duidelijker moeten zijn, radicaler, in het omschrijven van wat een democratie is en wat ze niet is. In een superdiverse, gepolariseerde samenleving kan dogmatisch parochialisme geen leidraad zijn ('gehoorzaamheid aan de canon'). Eerder dan streven naar uniformiteit of het afdwingen van een eenvormige identiteit houdt een radicalisering van de democratie een meer expliciet streven in naar wat DEWEY (1954) ooit omschreef als een vorm van samenleven waarin burgers bereid zijn gedeelde belangen te identificeren, samen te werken om problemen op te lossen en dit te doen op basis van kritisch onderzoek en in een sfeer van wederzijds respect. Het mogelijk maken en vrijwaren van die manier van samenleven is een streven waarin een veiligheidsbeleid de komende jaren een belangrijke rol kan en moet spelen.

REFERENTIES

- ANDRIES, S. (2019). Burgers krijgen de macht in Duitstalig België. *De Standaard*. Verkregen op 2 oktober 2019, via https://www.standaard.be/cnt/dmf20190225_04206161.
- BAUWENS, M., KOSTAKIS, V., & PAZAITIS, A. (2019). *Peer to Peer: The Commons Manifesto*. London: University of Westminster Press.
- CENTER FOR SYSTEMIC PEACE (2019). *Global Trends in Governance, 1800-2018*. Verkregen op 2 oktober 2019, via <http://www.systemicpeace.org/CTfigures/CTfig15.htm>.
- CHEIBUB, J. A., PRZEWORSKI, A., LIMONGI NETO, F. P., & ALVAREZ, M. M. (1996). What makes democracies endure? *Journal of democracy*, 7(1), 39-55.
- COOLEY, A. (2015). Authoritarianism Goes Global. Countering Democratic Norms. *Journal of Democracy*, 26(3), 14.
- DALTON, R. J. (2004). *Democratic choices, democratic challenges: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- DALTON, R. J. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154.
- DALTON, R. J. (2013). *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. Washington DC: Cq Press.
- DALTON, R. J., SCARROW, S. E., & CAIN, B. E. (2004). Advanced democracies and the new politics. *Journal of Democracy*, 15(1), 124-138.
- DELLA PORTA, D. (2013). *Can democracy be saved?: participation, deliberation and social movements*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- DESCHOUWER, K. (1998). Op verkenning in de kloof. In M. ELCHARDUS (Ed.), *Wantrouwen en onbehegen* (pp. 77-100). Brussel: VUBPress.
- DEWEY, J. (1954). *The Public and Its Problems*. Athens: Swallow Press/ Ohio University Press.
- Economist Intelligence Unit (2019). *Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy*. Verkregen op 2 oktober 2019, via https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy2018.
- EDER, C., MOCHMANN, I., & QUANDT, M. (2014). *Political Trust and Disenchantment with Politics: International Perspectives*. Leiden: Brill.
- Freedom House (2019). *Democracy in retreat. Freedom in the World 2019*. Verkregen op 2 oktober 2019, via <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019>.
- FUKUYAMA, F. (1989). The end of history? *The National Interest*, 16(4), 3-18.
- FUKUYAMA, F. (2014). *Political order and political decay. From the industrial revolution to the globalisation of democracy*. London: Profile books ltd.
- HALMAN, L., VAN ZUNDERT, M., & SIEBEN, I. (2011). *Atlas of European values. Trends and traditions at the turn of the century* (Vol. 14). Leiden: Brill.
- HOBBSBAWM, E. (1994). *The Age of Extremes. A History of the World, 1914 – 1991*. New York: Pantheon Books.
- INGLEHART, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies* (Vol. 19). New York: Cambridge University Press.
- INGLEHART, R., & WELZEL, C. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551-567.
- INGELHART, R. (2018). *Cultural evolution. People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KAGAN, R. (2008). *The Return of History and the End of Dreams*. New York: Random House Inc.
- KAGAN, R. (2015). The Weight of Geopolitics. *Journal of Democracy*, 26(1), 21-31.
- KURLANTZICK, J. (2013). *Democracy in Retreat. The Revolt of the Middle Class and the Worldwide Decline of Representative Government*. New Haven: Yale University Press.

- LEVITSKY, S. & ZIBLATT, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown.
- MARIEN, S. (2011). Measuring political trust across time and space. In M. HOOGHE & S. ZMERLI (Eds.), *Political Trust. Why Context Matters* (pp. 13-46). Colchester: ECPR Press.
- MARSHALL, M. G. & ELZINGA-MARSHALL, G. (2017). *Global report 2017: conflict, governance and state fragility*. Vienna, VA: Center for Systemic Peace.
- NORRIS, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
- NORRIS, P. (2011). *Democratic deficit: Critical citizens revisited*. New York: Cambridge University Press.
- NORRIS, P. (2012). *Making democratic governance work: How regimes shape prosperity, welfare, and peace*. New York: Cambridge University Press.
- NORRIS, P., & INGLEHART, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. New York: Cambridge University Press.
- PHARR, S. J., & PUTNAM, R. D. (2000). *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- PHARR, S. J., PUTNAM, R. D., & DALTON, R. J. (2000). A quarter-century of declining confidence. *Journal of Democracy*, 11(2), 5-25.
- PLATTNER, M. F. (2015). Is Democracy in Decline? *Journal of Democracy*, 26(1), 5-10.
- PUDDINGTON, A. (2015). A Return to the Iron Fist. *Journal of Democracy*, 26(2), 122-138.
- PUTNAM, R. D. (2002). *Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- RUPNIK, J. (2018). Explaining Eastern Europe: The Crisis of Liberalism. *Journal of Democracy*, 28(3), 24-38.
- SANTENS, T. (2019). *Hendrik Bogaert wil van CD&V centrumrechtse partij maken: integratiedruk verhogen en inzetten op kernenergie*. Verkregen op 2 oktober 2019, via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/09/25/bogaert-nota/>.
- SNACKEN, S. (2007). Penal policy and practice in Belgium. In M. TONRY (Ed.), *Crime, Punishment and Politics in Comparative Perspective* (pp. 127-216). Chicago: University of Chicago Press.
- SNACKEN, S. (Ed.) (2002). *Strafrechtelijk beleid in beweging*. Brussel: VUBPress.
- VAN DE WALLE, S., VAN ROOSBROEK, S., & BOUCKAERT, G. (2008). Trust in the public sector: is there any evidence for a long-term decline? *International Review of Administrative Sciences*, 74(1), 47-64.
- VAN HAM, C., THOMASSEN, J. J., AARTS, K., & ANDEWEG, R. B. (Eds.) (2017). *Myth and reality of the legitimacy crisis: explaining trends and cross-national differences in established democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- VAN REYBROUCK, D. (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- VERFAILLIE, K. (2017). *Game of crime control. A study into the politics of representation, white knights and the dynamics of reform*. (Proefschrift, Vrije Universiteit Brussel).
- WELZEL, C. (2013). *Freedom rising*. New York: Cambridge University Press.